

ИСТОРИЯТА, ИСТИНАТА, ИСТОРИКЪТ

МАТЕРИАЛИ ОТ НАУЧНАТА КОНФЕРЕНЦИЯ
„ДВИЖЕНИЕ НА ИДЕИТЕ И ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И ИСТОРИЯ НА КУЛТУРАТА“,
ОРГАНИЗИРАНА НА 2 НОЕМВРИ 2011 Г.
ОТ ИСТОРИЧЕСКИЯ И ФИЛОСОФСКИЯ ФАКУЛТЕТ
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Съставители

*доц. д-р Надя Манолова-Николова,
доц. д-р Георги Вълчев*

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

София • 2012

ХВАЩАНЕТО НА БАС С ПАЛЕЦ – ЗАЕМКА ИЛИ СТАРО ЯВЛЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Джени Маджаров

Изложената тук проблематика представлява ново направление в изследването на историята на българската културна традиция през Късното средновековие. Новост е изучаване на традиционното жестово поведение, което е важен елемент от ежедневието и обредните действия на българина.

Жестът „хващане на бас с палец“ не е част от някакъв български обичай или обред. Същият не присъства като задължителен жест в богослужението на Българската православна църква. Независимо от това, той има особено място в българската култура като традиционно поведение. Досега хващането на бас с палец не е изследвано от етнологичната наука, поради което са неясни представите за неговата поява, функция и семантика в нашата култура. Липсват също подробни етнографски описания за условията на неговата употреба. Поради тази причина настоящото изследване може да ползва само частично документирани научни сведения и примери от художествената литература. От тази позиция изучаването на подобен знаково натоварен жест е трудна задача. Единствено при използване на специален изследователски метод като **системата от измерения на жеста** може да се постигне успех в решаване на поставения проблем¹. Споменатият метод набляга основно върху етнологичното изследване на явленията и елементите на културата, от които е съставено знаково натовареното жестово поведение. Използването му води до много добри резултати главно при изследване на етническите особености на жеста и жестовото поведение. Същият е приложим при анализа на ежедневно и обредно знаково натоварено жестово поведение, което се осъществява в рамките на една светогледна система.

Проблемът дали жестът **басиране с палец** е заемка или старо явление в българската култура трябва да се разгледа посредством прилагането на определена система за анализ. На първо място, **физическата форма** на този жест представлява сбор от кинемите и кинемоморфемите – близване (напльончване) на палеца, протягане ръката напред, изправяне на палеца, притискане и приплъзване по палеца на другия човек. По своя състав този набор от жестове представлява **жестови сбор** с определена функция и семантика. Изпълнението на това действие предполага задължително участие поне на двама души. В тази ситуация,

¹ За по-голяма яснота относно използвания метод вж **Маджаров, Дж.** Промени при измеренията на жеста в българските и унгарските обреди (Примерът издигане и носене на седнало човешко тяло). – В: В света на човека. Сборник в чест на проф. д.и.н. Иваничка Георгиева. Т. 1. Състав. и науч. ред. Дж. Маджаров, Кр. Стоилов. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 275 – 277.

като се изключат висшите сили, участниците поотделно са адресант и адресат едновременно. Много често действието има и трети участник, който „цепи баса“. Същият се явява свидетел на действието, адресат на жеста и гарант за спазване на условията и предварително направените уговорки.

В българската култура липсва обвързаност на изследваното действие с наличието на конкретно **обкръжение** като: точно определено място за прилагане, време, облекло на участниците, придружаващи обредни предмети, обвързване по пол, възраст, социален и обреден статус и пр. От това може да се заключи, че по своя характер жестовото действие не е обредно или сакрално. Ала то не е и профанно, защото някои от елементите му са знаково и символно натоварени, като по този начин действието се разграничава от ежедневно и битовото поведение на човека.

На второ място, трябва да се спомене, че хващането на бас се извършва само с ръка, при това дясната, ако се пренебрегне поведението левичарство. Според канона на източноправославната християнска религия с дясната ръка се извършва благославяне, а с лявата – проклинане, анатемосване. Хващането на бас винаги завършва с използване палеца на дясната ръка. Логично е да се зададе въпросът: Защо това не се прави с показалеца, средния, безименния пръст или кутрето?

Известно е, че при древните култури **човешката ръка** е символ на сила и власт. При християнството изправената, показваща се от облаците длан на ръката е символ на Бога и неговата вселенска мощ. При исляма е позната „ръката на Фатима“, която е тъждествена с Божията ръка, т.е. тази на Аллах. Сходно явление има и при юдаизма. Ако се премине от ръката към нейните съставни части, ще се види, че всеки **пръст** е символно натоварен, т.е. има както своя семантика, така и функция при отделните религиозни системи. В християнството палецът, на вдигнатата пред тялото дясна ръка, се отъждествява с Бога Отец, показалецът – със Светия Дух, средният пръст – с Иисус Христос, и т.н. В исляма палецът е Пророкът Мохамед, показалецът – Фатима (любимата дъщеря на Мохамед), средният пръст – Али (мъжът на Фатима) и т.н. В последната религиозна система броят на пръстите на ръката се свързва със символиката на числото пет. Така всеки последователен пръст (цифра) означава определено символно действие: палец/едно – прогласяване на вярата; показалец/две – молитва; среден/три – отиване на поклонение; безименен/четири – постене; кутре/пет – проява на милосърдие (вж. стр. 87)².

² На fotografiaта се вижда момент от извършване на традиционен мюсюлмански обред, който е свързан със заявяване принадлежност към вяра. В съвременieto този жест вече е натоварен и с ново значение – отправяне на молба към божеството, за да изпълни намислено желание. Жестът се изпълнява най-често от туристи, на излизането им, след посещение в джамията „Ая София“, Истанбул. Изказвам благодарност на колегата историк Мариета Кожухарова за предоставената ми fotografia, снимана от нея през 2010 г. в Истанбул.

Ако изследването се върне към **палеца**, ще се види, че не само в тези две религиозни системи, но в други религии и култури той е силно символно натоварена част на човешкото тяло. Например при племето бамбара (Африка) палецът възпящава не само физическата, но и умствената сила на човека. В други култури палецът се отъждествява с творческата сила на човека. От изложеното се вижда, че в културата на някои общности и народи палецът е силно символно натоварена част на човешкото тяло, която има и религиозен аспект.

Другият елемент, участващ в разглежданото жестово поведение, е човешката **слюнка**. Поначало в много култури слюнката и нейните социални прояви като **плюнката** и **храчката**, т.е. слюнката след нейното изплюване, се осмислят като жизнена мощ на човека. Това е втората по значимост телесна течност след кръвта, която е натоварена с важни магически характеристики. Според библейската представа слюнката е „печатът на вярата“. Християнската религиозна догма налага схващането, че слюнката на Исус Христос има целебна сила. С нея Той излекува слепец по рождение³. В Библията сам Спасителят казва на изкушаващия го Сатанаил: „Моята слюнка е свята“. Тази положителна конотация на слюнката може да се открие и в българската традиционна култура. Според традиционната медицина със слюнка се лекува болното място на човек и животно⁴. Ала слюнката, и по-скоро нейните социални прояви – плюнката и храчката, притежават също и отрицателна конотация. Тяхното отрицателно възприемане може да се наблюдава при някои прояви на християнско поведение, и при обредни действия в българската традиционна култура. Това е така, защото слюнката, плюнката и храчката, освен възприемането им като

³ Тази християнска представа намира развитие в българските традиционни действия при лекуване на уроки. В неделния ден, след църковната служба, има практика мъж-лечител да прави кръст върху челото на урочасания. „След гадаенето и откриването на виновника за урочасването същият плое в устата на болното дете или майката взема слюнка от него и запойва детето с нея [Ломско]“ (Георгиев, М. речникова статия 1011 – В: Енциклопедия Българска народна медицина. Състав. и обща ред. на М. Георгиев. София, Петър Берон, 1999, с. 415).

⁴ Според традиционните български представи слюнката на кукувица се смята за „лековита“ при всякакви болести. „Лиги от кон или магаре се използват за мазане на брадавици: последните се посипват със сол и се поднасят на магаре или кон, за да ги оближе. [...] С лиги от тях се умиват очите и се помазват устните на дете при горска майка (вид заболяване – б. м., Д. М.). С лиги от болно от шап животно се мажат устата на здравите животни, „та ако прихванат шап – по-бързо да оздравят“ (Манкова, Й. Слюнка (на животно), речникова статия 927. – В: Енциклопедия..., с. 385). При лекуване на животни от уроки също се използва плюнката. Така при басне на урочасан кон „стопанинът напръсква урочасаното (животно – б. м., Д. М.) и го запойва с вода, в която тези, от които се предполага, че е урочасано са си измили ръцете и очите, и са плюли в нея“. За предотвратяване на урочасване на животно също се плое. „Когато чужд човек минава и поглежда хубав добитък, казва: „Янатама те, гявуле“ или поплюва и казва „машалла“, за да не го урочаса“ (Богданова, С. Уроки (при добитък), речникова статия 1012. – В: Енциклопедия..., с. 417). „Гостуващите при малко дете на тръгване го поплюват три пъти; същото правят и тези, за които се знае, че са „повтаряни“ (т.е. след отбиване от майка си са започнали отново да сучат – б. м., Д. М.)“ (Енциклопедия..., с. 415).

естествен човешки секрет, са свързани с представата, че притежават магическа и свръхестествена сила на въздействие. Примери за последното твърдение са: случаят със заплюването на Йов в Библията; в българската традиция при направата на магия с цел причиняване на болест или смърт, както и при проклинане се плюе върху субекта на магическо въздействие или по негова посока⁵. При търсене в дълбоките пластове на древната българска култура може да се открие, че в предхристиянския период слюнката, а не плюнката или хрчката, има изцяло отрицателна конотация. Интересна основа за сравнение би дало проследяване на конотациите на слюнката, плюнката и хрчката при другите тюркски народи, както и при ислямските култури.

От разгледания жестови сбор – близване (наплюнчване) на палеца, протягане на ръката, изправяне на палеца, притискане и приплъзване по палеца на другия човек – **близването** като жест с определено знаково съдържание няма аналог в българската култура. Тук трябва да се спомене, че функционално и семантично различна е широко разпространената практика в традицията на предпазване от уроки, когато майката близва челото на детето си или го потрива с наплюнчен пръст⁶. Вярно, физическата форма на жеста е близване, но тук функцията е различна – предпазване. В българската традиция няма друго подобно жестово действие с физическа форма близване, което да има сходна функция и семантика с разглежданата. Това предполага, че изследваният знаково натоварен жест може да бъде заемка от друга култура. Основание за това последно твърдение дава наблюдението, че обикновено зародилите се в недрата на една култура явления или ранно заетите такива най-често имат много варианти и сродни прояви в различни пластове на съответната култура, където те са със сходни функции и семантики. Така наличието на много жестови прояви и форми в една културна система, със сходни функции и семантики, говори за вътрешно развили се явления или ранни културни заемки, които са успели да се вместят в пластове на тази култура. Обратно, при единична проява и ограничено количество на жестовите варианти говорим за късни културни заемки и трудно навлизане в състава на съответната култура. Казано по друг начин,

⁵ „Проклятие като наказание може да се наложи и от цялата общност. Общоселската „натемия“ (анатема – б. м., Д. М.) е съпроводена от натрупване на каменна грамада или публично заплюване. Такъв обред води до заболяване и смърт на прокълнатия, засяга и целия му род“ (Касабова-Динчева, А. Магия (за болест и смърт), речникова статия 532. – В: Енциклопедия..., с. 230).

⁶ При много от традиционните практики за предпазване и лекуване от уроки се прилага близването и разтриването с плюнка. „Във варианта на баялния обред по време на баенето баячката плюе по челото на болния и го разтрива с палеца си [...] потрива челото му (на уроци – б. м., Д. М.) с наплюнчения от нея ляв или десен ръкав на дрехата си.“ „Майките на болните деца често сами произнасят баянки над тях, ближат ги по челцата като крави докато спят, и ги закичват със синя метличина.“ Майката родилка сама предпазва детето си от уроки, като го потрива „по челото с ръкава на ризата си и го лизва между веждите с думите: „Черна крава черно теле отелила. Сама го отелила, сама го олизала, сама му лек дала“ (Георгиев, М. Уроки, речникова статия 1011. – В: Енциклопедия..., с. 415 – 416).

количеството на еднакви и сродни жестови прояви, форми и варианти в състава на една култура е показател за това, дали съответното явление е зародено и се е развило в съответната система или е културна заемка.

Ако се погледне на жестовия сбор само от страна на неговата функция, може да се предположи, че става дума единствено за предназначението обзалагане. Това е истина само що се отнася до прилагане на жестовото действие в настоящето. Ако се погледне на същото това поведение от историческа гледна точка, тогава ще се види, че нещата не стоят точно така. През християнското Средновековие жестът с вдигната дясна ръка и изпънати пръсти на дланта – палец, показалец и среден пръст (без да са наплюнчени) е знак за призоваване на Бога Отец за свидетел на нещо казано под клетва. От друга страна, в древните семитски култури вдигнатите и изпънати пръсти на ръката изпълняват функцията полагане на клетва, но едновременно с това и на благославяне. В Древността и традиционната култура на някои азиатски и други народи, включително древните българи, се среща ритуалната практика за сключване на кръвен договор и побратимяване. При този случай мъжете порязват ръката си (най-често палеца или друг пръст), след което притискат окървавената част до ръката на другия участник⁷. При този случай ритуалът представлява съчетание на сакрално/обредно действие с участието на основната телесна течност – кръвта, което по своята същност е сходно с изследвания жестови сбор – палец с участието на слюнка.

От споменатото дотук може да се заключи, че от древните пластове на културата произлизат следните две основни функции на разглеждания жестови сбор: 1) сакрален/обреден жест, прераснал в ритуално действие, с което се санкционира статус (договор, побратимство); 2) жест, посредством който се призовава някое божество като свидетел, за да потвърди и докаже достоверността на нещо казано или сторено. Във втория случай божеството (Богът Отец, Пророкът Мохамед, Йехова), което е олицетворено от вдигнатия палец, изиграва ролята на гарант за истината. Поради последния факт може да се приеме, че вероятната първоначална функция на жестовата форма – изправен палец, е била именно гарантиране достоверността на нещо. До времето, когато човек все още ясно осъзнава връзката между палеца и божеството, може да се говори за употребата на този жест като сакрален и религиозен. От момента, когато тази връзка започне да се замъглява, изличава и се появи слюнката върху палеца, тогава започва да се говори за десакрализация, профанизация

⁷ В българската традиция се прилага друго действие за побратимяване, но пак с употребата на кръв. Когато човек (дете) е тежко болен, той се връзва с верига от огнището или с дебело въже и се поставя да легне на кръстопът. Първият случайно минал оттам човек го отвързва и с това му става побратим. „Когато дойде човекът, отключва веригата и я оставя там на земята. Той дава на болното (дете, човек – б. м., Д. М.) да глътне една капка кръв от безименния пръст на дясната си ръка. Болното му целува ръка и казва: „Ти си ми побратим!“ (Тодорова, И. Побратимство, речникова статия 746. – В: Енциклопедия..., с. 314).

на жеста и навлизането му в сферата на ежедневната светска употреба. Вероятно през този втори период в колективното съзнание започва да преобладава предхристиянската представа, че докосването на чуждо човешко тяло с ръка има магическо въздействие. Представата се подсилва от наличието на слюнка, която е активен елемент в магическото действие. От тази позиция може да се приеме, че басирането представлява целенасочено магическо действие с очакван положителен резултат. Обаче в българската традиционна практика преди басирането винаги има изказване на различни мнения и спор по даден въпрос, едва след което се пристъпва към прилагане на жеста. Същият винаги е предхождан от словесни подкани от типа на „Ха, на бас!“ или „Ха, да се басираме!“. При басирането с ръка задължително се поставят условия, които загубилата спора страна трябва да изпълни. Това предполага друга насока на тълкуване същността и функцията на това действие в българската култура.

Завъртането на палец във вдлъбнатината на метална врата осигурява изпълнение на намисленото желание от Пророка Мохамед

Оказва се, че семантиката на този жестови сбор е също така много сложна. Последната минава през различни етапи на развитие и промяна в културата. През XIX – XX в. на ниво **мотивировка** българският народ обяснява и осмисля значението на жеста само като обзалагане. Ако се погледне семантичното ниво **мотивация**, ще се види, че в исторически план то е доста по-сложно и объркано, защото в него присъства сакрална, ритуална, обредна и религиозна

семантика. На този етап на изследването, при наличните оскъдни данни, е трудно да се посочи през кои исторически периоди настъпва преминаване от една към друга семантика.

Логичен е въпросът как и къде се е появил жестът в българската култура? Дали той е произлязъл от старите пластове на тази култура или е заемка от друга? Понастоящем отговорите на тези въпроси също пораждат много проблеми. На първо място, извън християнския семантичен пласт в българската култура липсват сведения за това палецът на ръката да е натоварен с някаква особена функция или символика. Единствено изключение прави споменатата лечебна практика по предпазване и лекуване от уроки и наличието на персوناжа Малечко Палечко⁸ в народните песни и приказки, където последният е мигриращ в широк културен ареал. В традиционната ни култура отсъстват други сходни действия и форми с пръстите на ръката, което поставя жеста в доста изолирано положение. Това предполага, че в тази си физическа форма базирането може да е културна заемка.

Ако се тръгне по тази линия на разсъждение, то една от вероятните посоки на неговото навлизане може да бъде от Западна Европа посредством католическата общност на немците (саксонците), които са заселени по западните български земи през Средновековието. Ала е възможно навлизането да е станало през пределите на Османската империя от ислямизираната арабска култура. В подкрепа на последното предположение стои наблюдението, че понастоящем в културата на западноевропейците отсъства базирането с палец⁹, докато при арабите е масова практиката след сключване на сделка участниците да плюят върху дланта на ръката си, след което силно да ударят (плеснат) тази на партньора. Същото това жестово поведение се среща като ежедневна практика в смесените българо-турски райони на страната, както и в чисто българските такива. Общоприетата функция и значение на споменатото жестово поведение е утвърждаване, „подписване“ чрез ритуален жест на направена търговска договорка. Така сключена, сделката не може да се развали. Ако това стане, то неизправната страна дължи обезщетение или даденото капаро не се връща. По своята същност това обаче е стереотипен светски, а не сакрален или религиозен жест. От казаното за функцията и същността на жеста в Арабския свят основателно може да се предположи, че сходното по физическа проява базиране служи за потвърждаване и „документиране“ на изказани твърдения

⁸ В западните български територии това наименование може да означава и малкия пръст на ръката, т.е. кутре, подобно на езиковите форми „маличе“, „малешката“ (Български юнашки епос. Под ред. на Цв. Романска. // *СБНУ*, 53, 1971, с. 840).

⁹ Повече от едно десетилетие Катедрата по семиотика, с ръководител проф. Роланд Познер, при Техническият университет в Берлин подготвя „Лексикон на берлинските ежедневни жестове“. В това практическо изследване на несловесното общуване жестовете се разглеждат като неделима част от речевото поведение на човека. От състава на речниковите статии отсъства разглежданият жест с палец на ръката поради факта, че той е неизвестен и не е разпространен както в немската култура, така и в тази на другите западноевропейци.

от участници в спор. По своето съдържание жестът с палец има функцията на публично удостоверяване принадлежността на изказани становища, на „подписване“, „подпечатване“, посредством жест, на направени договорености и поставени условия при облог. Това дава основание да се приеме, че басирането с палец е по-скоро културна заемка от Изтока, отколкото от Запада.

Последно в списъка на възможните за използване факти стои **наименованието** на жестовата форма – „басиране“. Ако се погледне в речниците, ще се види, че употребяваната в българския език дума „бас“ („басъ“, „бахсъ“) произлиза от арабската „bahsi“ и преминава през турската „bahis“, за да навлезе в българска употреба. Това вероятно става през периода XIV – XIX в. В българския език за означаване сключването, договарянето на условия между спорещи страни освен тази дума се използват още и славянските лексикални форми – *облог*, *обзалагане*, *залог*, *залагане*. Историческата употреба на тези последни лексеми потвърждава, че явлението „договаряне на условие“ отдавна присъства в живота на българския народ и не е средновековна културна заемка. Новост е обаче арабската езикова форма – *кавул* (с варианти – *кавил*, *каул* и др.), която през средновековния турски навлиза в българска употреба и означава „договор, съгласие, споразумение“. При изясняване на проблема е важно обстоятелството, че в българската ежедневна практика жестовият сбор – *изпънат палец* – *наплюнчване* – *приплъзване*, се използва само и единствено с употреба на фразите „Ха, на бас!“, „Ха, да се басираме!“ и др. От друга страна, тук може да се спомене и процесът на постепенна фразеологизация на жестовата форма¹⁰, при което в практиката започва да се използва само фразата „Бас държа“, без тя да бъде придружавана от разгледания жестови сбор.

В заключение може да се каже, че *обзалагането* като явление е стара традиционна практика в културата на българския народ. Вероятно през Средновековието тази практика приема нова жестова физическа форма при използването на *наплюнчен палец*. По всяка вероятност изследваната жестова практика е културна заемка в българската традиция от ислямизираните тюрко-арабски култури. Основание за това твърдение дава функционалното и семантичното сходство на басирането с други жестови практики, които са широко разпространени в Близкия изток и северните части на Африка. При своето навлизане и развитие в българската култура тази жестова форма на басиране с палец придобива някои особености, които оформят нейната различна, българска характеристика. На първо място, от измерението обкръжение, на изследвания жестови сбор, липсват знаково и символно натоварени елементи, които биха го свързали с определена календарна, циклична или житейска обредност. Жес-

¹⁰ Повече за процесите на фразеологизация, т.е. преминаване от употреба на жест към употреба само на фраза, която е свързана или произхожда от него вж. *Маджаров*, Дж. Промяна от жест във фразеологизъм по примера „целувам ви ръка“ при българи и унгарци. – В: Унгаристиката в България. Език, история и литература. Състав. и ред. Й. Найденова. София, Б. Пенев, 2004, с. 122 – 142.

тът се прилага по всяко време при отсъствието на така характерните за обредно действие условности. Това поставя жеста на басирането в категорията на всекидневните действия. Ала по своята същност той не е профанен, защото е свързан с определени предпоставки при неговото прилагане. От позиция на своята функция, семантика и начин на употреба жестът на басирането с палец може да бъде определен като ежедневно действие, но с ритуален характер.

От факта, че извън религиозната сфера в българската културна традиция палецът на ръката не се възприема и осмисля като олицетворение на Бога Отец или Аллах, може да се заключи, че употребата на изследвания жест не е натоварена с религиозна функция и семантика. Това означава, че в традиционната практика жестът на басирането не е религиозен, а има светски характер. Изложените факти позволяват да се обобщи, че през периода XIX – XXI в. в българската културна практика басирането с палец се проявява като ежедневен светски жест, който има характеристиката на ритуал при решаване на възникнал спор както при християнското, така и при мюсюлманското население. Функцията на жеста с палец е публично удостоверяване, „документиране“ на изказани твърдения и поставени условия, които трябва да бъдат изпълнени след решаване на спора.

ЛИТЕРАТУРА

Речниковите статии: бас, допир, кавул, палец, пет, плкоене, шпонка, побратимство, пръст, пръсти, ръка, слонка, уроки – са ползвани от следните издания:

1. *Бидерман, Х.* Речник на символите. София, Рива, 2003.
2. Български етимологичен речник. Т. 2. Състав. *В. И. Георгиев.* София, БАН, 1979.
3. *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1. София, 1975.
4. Джобна енциклопедия на поверията. София, Изток – Запад, 2009.
5. *Кутър, Дж.* Енциклопедия на традиционните символи. София, П. Берон, 1993.
6. Митология на човешкото тяло. Антропологичен речник. Състав. и науч. ред. *М. Георгиев.* София, М. Дринов, 2008.
7. *Шевалие, Ж., Геербрант, А.* Речник на символите. Т. 2. София, Петриков, 1996.